

Володимир Омельчук

ВРЕГУЛЮВАННЯ ЦЕРКОВНО-ДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЄДНОСТІ ГУМАНІТАРНОГО ПРОСТОРУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ

У цій статті розглядаються особливості врегулювання державно-церковних взаємин як складової державної політики європейських країн. Це зумовлено необхідністю системного аналізу конфесійного чинника у формуванні національного гуманітарного простору та можливістю застосування європейського досвіду у державно-управлінській практиці України.

Volodymyr Omel'chuk. Settlement of the church-state mutual relations as the factor of the unity formation of the European states' humanitarian space. The features of settlement of mutual relations of the state and church as constituent of public policy of the European countries are examined in this article. It is predefined the necessity of analysis of the systems of confessional factor for forming of national humanitarian space and possibility of application of European experience in the system of state administration of Ukraine

Постановка проблеми. Церква є потужним інструментом формування національної ідентичності, системи моральних цінностей, забезпечення стабільності соціуму, передачі світоглядних традицій. На релігію як консервативний стрижень суспільства покладають функцію відтворення зразка у системі, який відповідає за збереження соціального генетичного коду¹. Тандем держава — церква відіграє функцію захисника цілісності соціокультурної системи від дезінтеграційних чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх². Ритуальне життя зміцнює солідарність суспільства, виступає інструментом інтеграції в систему духовних та соціальних цінностей³, сприяє формуванню єдиного національного гуманітарного простору, посилюючи самоідентифікацію у суспільстві. Саме тому взаємини з церквою та релігійними організаціями традиційно є важливими складовими внутрішньої політики держав Європи, знаходячи своє відображення і у їхній діяльності на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень та публікацій за темою дослідження. Вказаній проблемі приділили увагу низка дослідників, передусім С. Здіорук, О. Білоус, О. Антонюк, В. Єленський. Окремих питань відповідної світової практики державно-церковних відносин торкнувся автор⁴.

Виділення невіршених раніше завдань. Однак спеціальні дослідження, які б розглядали європейські підходи та моделі взаємин держави та церкви як чинника єдності національного гуманітарного простору, як складної цілісної управлінської системи, з огляду на можливість застосування у державно-управлінській практиці України, відсутні.

Об'єктом дослідження виступає політика європейських держав щодо церкви та релігії як чинник уніфікації гуманітарного простору. *Предметом* є відносини регулювання державами Європи церковно-конфесійної сфери. *Метою* статті обрано з'ясування особливостей взаємозв'язків в управлінні державно-конфесійною політикою європейських держав, їх закономірності та специфіка як елементів складної системи. *Наукова новизна* полягає у системному аналізі взаємозв'язків процесів регулювання державою церковно-конфесійної сфери різних європейських держав як передумови єдності їхніх національних гуманітарних просторів.

Вивчаючи європейський досвід взаємин держави з церквою, зазначимо наявність власних помісних автокефальних православних церков у традиційно православних країнах — Росії, Грузії, Греції, Болгарії, Румунії. Це є позитивним чинником внутрішньополітичної стабільності та зміцнює становище держави на міжнародній арені⁵. У Греції, Болгарії, Румунії, Сербії, Росії держава підтримує єдність та автокефалію православної церкви⁶. Церква бере активну участь у процесі перебудови суспільства у державах Східної Європи. Румунська православна церква стала чинником консолідації румунів навколо вступу країни у ЄС та НАТО, доводячи близькість їхніх власних християнських цінностей з європейськими⁷. Роль релігії та церкви у формуванні єдиної ідентичності неоднозначна. Зокрема, розділеність албанців між трьома іноземними вірами, яку використовували у своїх інтересах у боротьбі за країну Росія, Туреччина і Австро-Угорщина, призвела навіть до висунення лідерами місцевого національного руху пропозиції зробити єдиною вірою албанців обожнену Албанію⁸.

Статус церкви як державної інституції закріплений у Греції, де близько 95% населення належить до Грецької (Елладської) православної церкви. Православ'я офіційно проголошено державною релігією, хоча застережено свободу релігійної свідомості та відправлення культових обрядів. Церкві надано право приймати власні нормативно-правові акти, які, після ухвалення Синодом, набувають чинності державного закону. Держава залишає за собою право

нагляду за діяльністю церкви та, за потреби, втручання у її внутрішні справи. Священики Грецької православної церкви мають статус державних службовців, отримують відповідні соціальні гарантії, державну заробітну платню та пенсійне забезпечення⁹. Грецька Конституція 1975 р. утврджує Грецьку православну церкву як «панівну релігію» держави. У ст. 3 Грецької Конституції утверджено автокефальний статус цієї церкви, яка управляється Святим Синодом. Хоча декларується право вільно практикувати будь-яку відому релігію, прозелітизм заборонено. Кожен, хто займається прозелітизмом, підлягає ув'язненню й грошовій карі у розмірі від 1000 до 50000 драхм; крім того він має перебувати під поліцейним наглядом протягом строку від шести місяців до одного року, як то визначить суддя, оголошуючи вирок. Термін ув'язнення не можна вкорочувати за рахунок грошової карі. Під прозелітизмом розуміли прямі або непрямі спроби втрутитися у релігійні переконання іншої особи з наміром підірвати віру. Вчинення цього злочину в освітній та добродійній установі є вагомим збільшенням вини¹⁰. Афонський півострів утворює окремих район, який є самоврядною частиною Грецької держави і у духовному відношенні перебуває у безпосередньому віданні Вселенського патріархату. Управління Святою горою здійснюється представниками святих монастирів й цю систему змінювати заборонено. На цій території заборонено поселення іновірців та розкольників. Детальний режим Святої гори та умови її функціонування визначені конституційною хартією Святої гори, складеною і прийнятою двадцятьма святими монастирями спільно з представником держави та затвердженою Вселенським патріархатом та Палатою депутатів Греції¹¹.

Боротьба за відновлення національної помісної церкви була складовою національно-визвольного руху Болгарії. Турки після захоплення Балкан ліквідували Тирновську патріархію, підпорядкувавши усі її єпархії Константинопольській патріархії. Остання перетворюється на ворожу болгарському національному відродженню силу. Майже на всіх керівних посадах спочатку вищої, а потім і середньої ланки опиняються грецькі священики та еллінізовані болгари, прихильники патріархії (так звані «грекомани»). Церковнослов'янська мова витісняється з церковних служб грецькою. У ході стихійних виступів 1824 р. і наступних у Браці, Самокові, Казанлику прихожани висловили незадоволення священиками-греками, вимагаючи їх заміни болгарами. Вже у 1838 р. спалахнув конфлікт між Тарновським митрополитом і місцевими

мешканцями. До султана у 1844–1845 рр. з проханнями про надання рівноправ'я у церковних справах звернулися просвітники Неофіт Бозвелі та Іларіон Макаріопольський. Це стосувалося офіційного дозволу на богослужіння болгарською мовою, заміна грецьких єпископів, митрополитів і священників на болгарських землях болгарами, заснування у столиці спеціальної чотиричленної комісії болгарських уповноважених у справах церкви, які б захищали болгарські інтереси перед Портою, спорудження у Константинополі болгарської церкви. У 1849 р. під тиском національно-визвольного руху спеціальним фірманом султана було дано дозвіл на будівництво у османській столиці болгарської церкви Святого Стефана¹². У 1850-х рр. рух за автокефалію Болгарської церкви посилюється. У ряді міст і сіл місцеве населення відмовилося сплачувати податки грецьким митрополитам. Скликаний за рекомендацією Порти наприкінці 1858 р. патріарший собор відхилив у лютому 1860 р. побажання болгар. Лише у лютому 1870 р. султан видав фірман про заснування самостійної болгарської церкви. Її глава отримав титул екзарха, обирався вищими болгарськими церковними діячами для подальшого затвердження патріархом і султаном. Однак на Соборі 1872 р. болгари були проголошені розкольниками і відлучені від церкви. Це рішення офіційно скасували лише у 1945 р.¹³

Характеризуючи управління конфесійною політикою в інших країнах пострадянського простору, підкреслимо більший рівень її керованості та регламентованості. Згідно з Законом Республіки Білорусь «Про свободу совісті і релігійні організації» від 31 жовтня 2002 р. взаємини держави з релігійними організаціями визначаються з урахуванням їхнього впливу на «формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу»¹⁴. Передбачено обов'язкову реєстрацію релігійних організацій, релігієзнавчу експертизу літератури та матеріалів релігійного змісту, які надходять з-за кордону. Релігійні громади мали продемонструвати свою «лояльність до суспільства, відсутність протизаконних та антигуманних ідей і цілей»¹⁵.

Закон Російської Федерації «Про свободу віросповідань та релігійні об'єднання» (1997 р.) вказує на значний внесок православ'я у російську історію та культуру, хоча юридично й не закріплює привілейованого статусу РПЦ щодо інших конфесій. Однак органи державної влади РФ активно використовують РПЦ у вирішенні свої зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань¹⁶. З початку 1990-х рр. розвернувся процес передачі Московській патріархії

приміщень церков, монастирських ансамблів. Спочатку правовою основою було Розпорядження Президента РФ «Про передачу релігійним організаціям культових будівель та іншого майна» від 23 квітня 1993 р. 14 березня 1995 р. набрала чинності Постанова Уряду РФ і затверджено Положення «Про порядок передачі релігійним об'єднанням майна релігійного призначення, яке належить федеральній власності». Передача церкві пам'ятників історії та культури і прилеглих територій, які перебувають у федеральній власності, здійснює Міністерство культури РФ. Особливо цінні об'єкти культурної спадщини не підлягали передачі у власність релігійним об'єднанням. Це має принципове значення, оскільки з 1993 р. Московська патріархія почала претендувати на ті культурні цінності, необхідний режим збереження яких могла забезпечити лише держава. Це, зокрема, унікальні ікони «Богоматір Володимирська» початку XII ст. і Троїця Андрія Рубльова. Процес передачі прилеглих територій викликав численні судові тяганини релігійних громад з органами влади, зокрема під час спору релігійної громади церкви Троїці в Останкіні та адміністрації музею-садиби, на території якого перебувала церква. В Останкінській церкві було відкрито подвір'я Оптиної пустині, у зв'язку з чим на території музею-садиби неподалік від палацу-музею запланували будівництво готелю¹⁷.

Не завжди однозначними є дії органів влади щодо церкви у державах Європейського Союзу. У 2003 р. виникла проблема з реєстрацією Української греко-католицької церкви у Чеській республіці. Влада мотивувала відмову тим, що кількість її вірних налічує менше 3000 осіб та відсутність схвалення з боку Ватикану¹⁸. Достатньо неоднозначні рівень довіри і ставлення до церкви та релігійних організацій у європейських суспільствах. Релігійним організаціям довіряють 51% поляків, 44% словаків, 39% угорців, 27% чехів¹⁹. Невтішною є загальна динаміка довіри до церкви. Шведський соціолог Б. Густавсон підрахував, що якщо на межі XIX і XX ст. церкви панівного протестантського віровизнання відвідували 17%, в 1927 р. — 5,7%, то в 1960 р. — вже 3%. Лише 10% англійців були у 1974 р. переконані, що вплив релігії зростає, такої ж думки притримувалося у 1970–1971 рр. 7% німців²⁰. Однак, попри глобальні світоглядні зміни у Польщі, Римо-Католицька церква розглядається як інструмент «польськості»²¹.

У європейських державах державно-церковні взаємини пройшли низку етапів — від повної інтеграції та підпорядкування до

відділення та взаємодії. Конституція Франції, утверджена 3 вересня 1791 р., надавала право громадянам обирати чи призначати служителів культу. Майно, призначене для покриття витрат на відправу релігійних обрядів, було передано у власність та повсякчасне користування нації²². Вже 2 квітня 1871 р. Паризька Комуна прийняла рішення щодо відділення церкви від держави та скасування бюджету культів. Майно релігійних сегрегацій було оголошено національною власністю²³. Достатньо непростими були взаємини з церквою навіть у Франції доби V республіки.

Свободу віросповідання та безперешкодну відправу релігійних обрядів гарантовано Основним законом ФРН. Релігійне навчання у державних школах (за винятком неконфесійних) є обов'язковим. Разом з тим, застережено право нагляду держави у цій сфері²⁴.

Право вільно обирати релігію та будь-яке релігійне об'єднання гарантовано і Федеральним законом Швейцарії²⁵.

Австрійська держава гарантує публічне практикування релігії, право винятковості (охорона назви, претензії на виняткове релігійне значення членів власної громади), створення громадсько-правових об'єднань, самостійний устрій та внутрішнє самоуправління, захист релігійних закладів, фундацій і фондів від секуляризації, право на створення приватних церковних шкіл та викладання релігії у державних школах. Свободу визнанням законом церквам і релігійним об'єднанням гарантує ст. 15 Основного закону, де виразний наголос зроблено на прив'язці до загальних державних законів. Засадниче врегулювання стосунків між державою і церквою ґрунтується стосовно Католицької церкви на Конкордаті 1933–1934 років, відносно Євангелічної церкви — Законі про протестантів (1961 р.), стосовно Ізраелітського релігійного товариства — Законі про ізраелітів (1890 р.), щодо православних церков — Законі про православ'я (1967), щодо мусульман — Законі про іслам (1912). Стосунки з іншими визнаними законом церквами та релігійними об'єднаннями врегульовані Законом про визнання віри (1874). Законом визнано Католицьку церкву, Євангелічну церкву аугсбурзького і гельветійського обрядів, Греко-Східну церкву (включає Сербську, Румунську та Болгарську православну церкви), Ізраелітську культурну громаду, Спілку ісламських віруючих, Старокатолицьку церкву, Церкву методистів, Церкву Ісуса Христа Святих останнього дня (мормони), Вірменську апостольську церковну громаду, Новоапостольську церкву, Буддійську релігійну спільноту і Сирійську православну церкву²⁶.

5 липня 1980 р. в Іспанії прийнято Органічний закон «Про свободу віросповідання», який регламентує взаємини держави з церквою та релігійними громадами. Гарантовано право індивіда сповідувати будь-яку обрану релігію, святкувати конфесійні свята. Передбачено внесення церков, конфесій і громад релігійного характеру в спеціальний реєстр і набуття ними статусу юридичної особи. Вони мають повну автономію, можуть самостійно визначати власну організаційну структуру, внутрішній порядок і режим праці персоналу. Завданням держави є розроблення і підписання угод про співпрацю, передусім з тими організаціями, які мають значний вплив в країні. З цією метою при Міністерстві юстиції створено спеціальну Консультативну комісію, яка займається збиранням відповідної інформації і розробленням договорів про співпрацю. До її складу входять представники державної адміністрації, церков, конфесій, релігійних громад, визнані фахівці²⁷. Показовим було звернення Конференції іспанських єпископів «Про примирення у церкві та суспільстві», прийняте у квітні 1975 р. Католицька церква закликала до національної злагоди і просила прощення у всіх іспанців за повну підтримку Ф. Франко у громадянській війні і по її завершенні²⁸.

Між італійською Державою та Ватиканом у 1929 р. були укладені Латеранські угоди (Договір і Конкордат), які гарантували частковий суверенітет і міжнародну правосуб'єктність Ватикану, регламентуючи взаємини з католицькою церквою як традиційною релігією Італії. Зауважимо, що італійська Конституція зберігає світський характер. В остаточний варіант Конституції не увійшла ст.1 Альбертинського статуту, згідно з якою «католицька апостольська римська релігія» проголошувалася єдиною державною релігією²⁹. Духовні лорди (архієпископи Йоркський та Кентерберійський і єпископи англіканської церкви) входять до Палати лордів З'єданого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, водночас не будучи перами³⁰. Водночас, англійський монарх є главою Англіканської церкви та Церкви Шотландії³¹. Зауважимо поступову зміну у моделі державно-церковних відносин Туреччини з огляду на її бажання інтегруватися у європейський простір. У новому турецькому законодавстві передбачено будівництво вже не тільки мечетей. Однак зміни у законі про релігійні фонди президент Туреччини не підписав. Непохитною залишилася і позиція турецького прем'єра Р. Ердогана щодо грецької православної духовної семінарії на о. Халці³².

Отже, церква є системоутворюючим чинником у гуманітарному просторі держав Європи. Духовно-світоглядна консолідація існує як сутнісно самодостатнє та самоорганізаційне явище в умовах коеволюції складових консолідації в організаційній, інформаційній, психоенергетичній сферах. Консолідація передбачає узгодження інтересів, відчуття пріоритетів загальнодержавних, регіональних, корпоративних та національних інтересів та позицій³³. Тому церква, виступаючи генератором духовно-світоглядних цінностей, сприяє засвоєнню індивідом національних духовних цінностей, опосередковуючи соціальним самопочуттям. Ним визначається як стан, у якому перебуває людина, так і мету, яку вона має досягнути. Ціннісна структура правової норми на рівні індивідуальної свідомості не завжди збігається з її структурою на груповому та соцієтальному рівні. Можливий конфлікт цих структур, який характеризує соціокультурну динаміку суспільного розвитку³⁴. Церква виступає інструментом локалізації конфліктного потенціалу суспільства та чинником системно-позасистемної динаміки.

Висновки. Міра взаємозалежності елементів системи взаємин держави і церкви у країнах Європи визначає окреслення простору причинно-наслідково пов'язаних гуманітарних процесів релігійно-конфесійного характеру, рівень узгодженості, кореляції, переплетення яких визначає цілісність, однорідність, системність, єдність гуманітарного простору. Європейський досвід церковно-державних взаємин засвідчує ефективність регулятивної взаємодії владних інституцій з церквою як суспільним інститутом. Попри істотні розбіжності в історично сформованих моделях взаємин з церквою та релігійними організаціями у державах Європи наявна низка спільних рис, які характеризують формування спільного загальноєвропейського гуманітарного простору.

Водночас, важливим залишається продовження з'ясування загальної динаміки державно-церковних взаємин, її узгодженість з глобалізаційними тенденціями. Доволі важливим є вивчення досвіду держав з єдиними православними помісними церквами, зокрема Росії, Грузії, Румунії. Тут Церква виступає чинником національно-ідентичної мобілізації та консолідації, допомагаючи державі вирішувати важливі зовнішньополітичні завдання. Значущим є і з'ясування особливостей взаємодії з церквою та релігійними організаціями національних меншин та мігрантів, як складової процесу їхньої інтеграції у національні гуманітарні простори європейських держав. Наразі, це набуває нової ваги з огляду на

дії та наміри Президента України Віктора Ющенка щодо створення єдиної Автокефальної православної помісної церкви, чітко задекларовані в Універсалі національної єдності.

¹ *Піроженко Ю.* Специфіка застосування системного підходу в теорії управління // Вісник НАДУ. — 2005. — №4. — С. 56.

² *Уайт Л. А.* Государство — Церковь: его формы и функции // Кравченко А. И. Общество: статика и динамика. Учебное пособие для вузов. — М.: Академический проект, Альма-Матер, 2006. — С. 386.

³ *Белла Роберт Н.* Социология религии // Американская социология. Проблемы, перспективы, методы / Сокращ. пер. с англ. В. В. Воронина и Е. В. Зиньковского. Ред. и вступ. статья Г. В. Осипова. — М.: Прогресс, 1972. — С. 270.

⁴ *Омельчук В. В.* Православна церква у гуманітарному просторі України // Молода нація: Альманах. — 2006. — №4 (41). — С. 173–191; його ж Державна політика створення єдиного гуманітарного простору: зарубіжний досвід // Діалог цивілізацій чи Четверта світова війна: Матеріали П'ятої Всесвітньої конференції, Київ, 25 травня 2006 р. — К.: МАУП, 2007. — С. 273–283.

⁵ *Здіорук С. І.* Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття. — К.: Знання України, 2005. — С. 96.

⁶ *Філарет В.* Українство, українознавство і віра православна (розмова з Патріархом Київським і Всієї Русі-України Філаретом в Інституті українознавства Міністерства освіти і науки України) // Українознавство. — 2006. — №4. — С. 98.

⁷ *Бутейко А.* Стан і перспективи реалізації стратегічного курсу держави на європейську та євроатлантичну інтеграцію // Євроатлантикінформ. — 2005. — №6. — С. 8.

⁸ *Єленький В.* Релігія та процес націєтворення // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 197.

⁹ *Білоус О.* Міжнародний досвід функціонування і розвитку державно-церковних відносин // Вісник Прикарпатського університету. — Політологія. — 2006. — Вип.3. — С. 130–131.

¹⁰ *Ганн Т. Джеремі.* Судовий захист права на свободу сумління на основі Європейської конвенції з прав людини // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти: У 2 т. — Т.2. — Львів: Свічадо, 2001. — С. 196–197.

¹¹ Конституція Греції (1975 р.) (витяг) // Конституційне законодавство зарубіжних країн: Хрестоматія: Навч. посіб. / Упоряд.: В. О. Ріяка, К. О. Закоморна. — К.: Юрінком Інтер, 2007. — С. 356–357.

¹² *Бирман М. А.* Предпосылки и начало болгарского национального Возрождения // Краткая история Болгарии: С древнейших времен до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1987. — С. 193–194, 196.

¹³ *Бирман М. А.* Движение за самостоятельную Болгарскую церковь // Там само. — С. 214–217.

¹⁴ Основы идеологии белорусского государства: История и теория. Учебное пособие для студентов и учреждений, обеспечивающих получение высшего образования / С. Н. Князев и др. — Под общей редакцией С. Н. Князева, В. Н. Чушева. — Мн.: ИВЦ Минфина, 2005. — С. 176.

¹⁵ Там само. — С. 204.

¹⁶ *Білоус О.* Вказ. праця. — С. 129.

¹⁷ *Полякова М. А.* Охрана культурного наследия России. — М.: Дрофа, 2005. — С. 105–106.

¹⁸ *Мицик В. В.* Національне законодавство та державна політика Чеської республіки щодо забезпечення європейських міжнародно-правових стандартів захисту національних меншин // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць. — Вип. 59. — Ч. II. — 2006. — С. 21.

¹⁹ *Зеленько Г.* Політико-правові механізми інституалізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи) // Курасівські читання — 2005. — Книга друга: Наукові записки. — Вип. 30. — 2006. — С. 104.

²⁰ *Угринович Д. М.* Введение в религиоведение. — Изд-е 2, доп. — М.: Мысль, 1985. — С. 170.

²¹ *Сленський В.* Релігія та процес націєтворення // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За ред. Л. О. Филипович. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 197.

²² Конституция 3 сентября 1791 г. (Извлечения) // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права — Т. 2 / Под ред. К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. — М.: Юрист, 1996. — С. 94–103.

²³ Постановление Парижской Коммуны об отделении церкви от государства от 2 апреля 1871 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права — Т. 2 / Под ред.: К. И. Батыра, Е. В. Поликарповой. — М.: Юрист, 1996. — С. 144.

²⁴ Основной закон Федеративной Республики Германии (23 мая 1949 г.) // Конституции зарубежных государств: Уч. пос. / Сост. проф. В. В. Маклаков. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: БЕК, 2002. — С. 68–69.

²⁵ Федеральный закон Швейцарской конфедерации // Там само. — С. 228–229.

²⁶ Австрія: факти і цифри / Пер. з нім. Ю. Прохазька, ред. О. Буценка. — Відень: Відділ преси при Відомстві федерального канцлера, 1998. — С. 12.

²⁷ Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. 2-е изд. перераб. — М.: Норма, 2008. — С. 718–719.

²⁸ *Михальченко М.* Від моноідеологічної партократичної держави до багато-партійного, плюріідеологічного суспільства // АПВП. — 2004. — №1. — С. 29.

²⁹ Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. 2-е изд. перераб. — С. 646–647.

³⁰ Там само. — С. 518.

³¹ *Маклаков В. В.* Конституция Великобритании (Вступительная статья) // Конституции зарубежных государств: Учебное пособие / Сост. сб., пер., авт. введ. и вступ. ст. В. В. Маклаков. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — С. 13.

³² *Эрдоган Р.:* «Мы терпеливо ждали» (премьер-министр Турции Реджеп Эрдоган об атомной программе соседнего Ирана, о геополитической роли своей страны, позиции ЕС и сложных отношениях с Ангелой Меркель) // Профиль. — №15/23. — Апрель 2007. — С. 88–90.

³³ *Черленяк І.* Суспільна консолідація: роль державного управління // Вісник НАДУ. — 2005. — №4. — С. 80.

³⁴ *Крисюк Ю.* Соціальний та правовий порядок і стабільність суспільства: взаємозв'язки та взаємообумовленість // Право України. — 2007. — №7. — С. 31–32.